

Е.Ж.ӨМІРБАЕВ

XV-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматриваются проблемы по исследованию письменных памятников, которые были написаны в территории Дешт-и Кипчак 15-17 веках.

Bu makalede, 15-17 yy. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yazılan yazı eserlerinin dil üzerine incelenmesi konusundan bahsedilir.

Ғалым Р.Сыздықова: «XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулардың тілін арнайы талдай келіп, олардың шығармаларын қазіргі әдеби тілдің алғашқы үлгілері» [1, 65], – деп таниды. Сондай-ақ бұл кезеңде қызмет еткен тілді «жазба дәуірге дейінгі ауыз әдеби тілі», – деп атайды. Алайда, кейбір зерттеушілер жазба дәуірге дейін қолданылған тілді әдеби тіл деп есептемейді. Олар белгілі бір тілді «әдеби тіл» деп тану үшін жазудың болуы шарт екенін, яғни «хатқа түскен нұсқалары жоқ немесе өте аз болған жерде әдеби тіл де жоқ» дегенді кесіп айтады. Зерттеушілердің көпшілігі әдеби тіл ұғымы тарихи жағынан құбылмалы деп таниды. Ол жөніндегі бір ғана таным-анықтама барлық тілдердің әдеби түрінің даму барысындағы күллі дәуіріне бірдей сай келуі шарт емес. Сондықтан «кейбір халықтардың жазу дәстүрі тұмаған немесе дамымаған, я болмаса бір кезеңдерде жазуы болып, кейін әр түрлі себептерден дамымай қалған дәуірлерінде де әдеби тілі болуы мүмкін» [1, 17] деген пікірлер де айтылып жүр.

Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихына қазақ халқының халық болып, жеке мемлекет (хандық) құру кезінен, XV-XVII ғасырлардағы қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде жаңа құрала бастаған халықтық сөйлеу тілі мен қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан ауызша дамыған және қоғамдық үрдіс негізінде әдеби және жазба тіл қызмет етті [2, 108].

Ауызша әдеби тілдің арнасы мен үлгілері жазба тілге қарағанда, әлдеқайда кең болып келеді. Бұл екі үлгінің айырмашылығы жасалу, таралу және сақталу әдісінде болды. Қазақ қауымында қолданылған жазба әдеби тіл көптеген зерттеулерде ескі қазақ әдеби тілі деп аталады. Қазақ ру-тайпалары дербес мемлекет құрған кезде, яғни XV-XVI ғасырларда жазба дүниелердің қажеттілігі туды [3, 194]. Кейінгі ғасырларда ұлыс атымен «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркі тілін қазақ қауымы да өз қажетіне жұмсай білгенін тілші-ғалымдардың көпшілігі жалпы түрде айтып өткен болатын. Жалпы «шағатай тілі» терминіне байланысты тіл білімінде нақты бір тұрақты пікір жоқ және «шағатай тілі» термині көне өзбек тілінің синонимі ретінде айтылатынын ескерсек, XV-XVII ғасырлардағы жазбалардың тілін шағатайша жазылған деп кесіп айту дұрыс болмайды. Себебі жазбаларда түркі халықтарына (қазақ, ұйғыр, әзірбайжан, татар, өзбек және т.б.) жаппай

түсінікті болу мақсатында қолданылған ортаазиялық түркі әдеби тіліне тән орфографиялық белгілер, морфологиялық формалар сақталғанымен де қазақ тілінің элементтері жүйелі түрде қолданылғанын жоққа шығаруға болмайды.

Қазақ әдеби тілінің даму барысын дәуірлерге бөлу мәселесі жайындағы пікірлер жүйесі біркелкі емес. Өйткені бұл тілдің пайда болу кезеңі мен әрі қарайғы даму бағыты әртүрлі танылып келгендіктен, оны дәуірлеу мәселесінің біржақты шешімін табу мүмкін де емес. Қазақ әдеби тілінің бастау алар кезі жайлы ғылыми-танымдық пікірлер жиынтығы мынадай:

1. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы 1) ертеден, көне түркі дәуірінен, хундар мемлекеті кезінен басталады (Ғ.Мұсабаев II ғасырдан, (Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев – б.з. д. V ғ.); 2) XVII ғасырлардан (Қ.Жұмалиев, М.Балақасев және т.б.); 3) XIX ғасырдың II жартысынан (Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, І.Кенесбаев). Бұл пікірді ұстанушылар XIX ғасырдың II жартысына дейін де қазақ әдеби тілін танытатын үлгілер болды дегенді айтады;

2. Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы қазан төңкерісінен кейін басталады (Т.Қордабаев);

3. Қазақтың төл әдеби тілі ауызша дамыған авторлы поэзия түрінде оның халық болып құралған кезеңінен, XV-XVI ғасырлардан басталады, ал ескі жазба әдеби тілі XVI-XVII ғасырлардан, жаңа ұлттық жазба әдеби тілі XIX ғасырдың II жартысынан басталады (Р.Сыздықова, Ә.Құрышжанов, Б.Әбілқасымов, Қ.Өміралиев, А.Ысқақов және т.б.) [1, 17]. Қазақ әдеби тілінің әрі қарайғы даму кезеңдері де әр түрлі ұсынылып жүр.

Қазақ тілінің көнелік (ескілік) сипаттары көне (ескі) түркі жазба ескерткіштерінің тілінен айқын байқалады. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуына үлкен үлес қосқан рулар мен тайпалардың, ұлыстар мен халықтардың өз заманында қолданған тілдері қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуының қайнар көзі болып табылады. Оның біріншісі, алғашқы қазақ хандарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары. Өйткені «әрбір қазақ ханы іс-қағаздарын, үкім-жарлықтарын жүргізіп, оны іс жүзеге асыратын, кеңсе хатшылығы қызметін атқаратын уәзір ұстап отырған» [2, 110]. Екіншісі, тарихи шежіре сипатындағы тарихи туындылар. Бұл тарихи туындылардың қатарына Қадырғали Қосымұлы Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих», Әбілғазы Бахадүр ханның «Шежіре-и Түркі» еңбегі, «Әділ сұлтан» эпикалық жыры және Өтеміс қажының «Шыңғыснама» сияқты туындылары жатады. Бұлар жазба нұсқалар болғандықтан, хатқа түскен кезеңдегі жазба дәстүрдің толық сақталып қалғандығымен ерекшеленеді.

Ғалым Б.Әбілқасымов: «Шежіре-и Түркидің» енді бір жерінде автор бұл кітапты жазуда өзінен бұрын жазылған Рашид-ад-Диннің «Жамиғ‘ат Тауарих» атты шежіресіне, сондай-ақ, басқа да Шыңғыс хан ұрпақтары тарихы түзілген кітаптарға сүйенгенін айтады [4], – деп көрсетеді. Ол – моңғол, араб, парсы және қалмақ тілдерін де жақсы меңгерген.

Қазақтың жалайыр руынан шыққан тарихшы, мемлекет қайраткері, XVI ғасырдың екінші жартысы, XVII ғасырдың басында ғұмыр кешкен Қадырғали би Қосымұлының «Жамиғат-Тауарих» (Жылнамалар жинағы) атты еңбегі ортағасырлық түркі жазба мәдениеті үлгілерінің санатына жатады. Әсіресе, ортағасырлық қазақ тарихы мен тілін зерртеуде оның алатын орны ерекше. «Тауарихтың» астарлы ойы, жазу стилі, көркем тілі оның авторының талантты болғанын, өз заманында қазақ қоғамында белгілі би, халықтың жүріп өткен жолын жақсы білген шежіре адам болғандығын білдіреді. Оның шыққан тегі мен өмірбаяны жөніндегі деректерді де осы шежіреден ала аламыз. Жалайыр этнонимі тарихи еңбектерде өте жиі кездеседі. Қадырғали би өзі өте жақсы меңгерген түркі тілінен басқа, араб, орыс және парсы тілдерін біршама жетік білгендігі байқалады. Осы қасиеттер оған тайшалық одақтан халықтық бірлік жолына түскен қазақ қоғамының алғашқы жылнамашыларының бірі болуға септігін тигізгені сөзсіз [5].

«Әділ сұлтан» эпикалық жыры Ресейдегі Санкт-Петербург университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөлімінде №493 болып тізімделген қолжазба кітаптың орта ғасырлардағы жыраулар, айтыскер және әншілер шығармаларының ана тілімізде топтастырылған жинағы екені анықталды. Қолжазба 65 парақтан немесе 130 беттен тұрады. Қолжазба кітап тақырыпсыз, бірінші парақтың екінші бетінен бірден жырмен ашылған. Ішкі тақырыптар есебіндегі жырларды тізімдеу сөздері шығармалар мәтіндерін бөліп, қызыл түсті сиямен жазылған [6, 8].

Жырлар сегізінші парақта аяқталған соң, 8–13-парақтарда тақырыбы көрсетілмей «Әділ сұлтан» эпикалық жыры келтірілген. Бұл жырдың орта ғасырлық шығарманың қазақ топырағында жасалған жинақтағы нұсқасы – бізге жеткен бірден-бір жыр бөлігі. Шығарма Әділ сұлтан зайыбының көрген түсін баяндаумен және оны жорумен ашылып, Әділ сұлтанның қапаста өмір қызығымен қоптасқан жырымен аяқталады. 14–18-парақтарда *«Фатиха. Қазақ, яғни олар бата дейді»* деген тақырып аты қызыл сиямен жазылып, арғы заман ой-толғанысын сақтаған, әдеби және тарихи тұрғыдан өте құнды, көлемді бата үлгісі келтірілген. 19-парақтың алғашқы беті таза қалдырылып, екінші жағынан бастап «Қырғыз-қазақ өлеңдері» деп аталған, негізі тұрмыстық сарындағы қара өлең, айтыс, ән шумақтары, қыз-келіншектер мен бозбала-жігіттердің қайымдасып қалжыңдасуы, өлең қағытпалары қолжазбаның соңына дейін жалғастырылған. Үш бөлімнің соңғы екеуі *«ТӘМӘТ ТӘМӘМ»* сөздерімен түгенделіп отырады. Жырлар XVI-XVII ғасырларда қағаз бетіне түсіп, ауызша таралуымен қатар, жазбаша да тараған деген пікірдеміз. Өйткені, Деспті Қышпақ пен Мауераннаһр, яғни Қазақстан мен оның түстігіндегі көршілес елдер жерінде XIV-XVI ғасырларда парсы тілінің үлкен ықпалы болғандығы белгілі. Қолжазбада жырларды парсыша *«шиғр дигтер»*, *«шиғр сийум»*, *«шиғр чаһарум»*, *«шиғр пәнжум»* деп тізбектеп-тақырыптау осы пікірімізді қуаттай түседі. Жырларда нақты уақыт

белгілері сақталған. Жырлардың едәуір бөлігі XVI ғасырға тән екені – айқын [6, 10].

XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында жазылған «Шыңғыснама» қолжазбасы – қазақ халқының ортағасырлық тарихы мен тілін зерттеу тұрғысынан үлкен маңызы бар еңбек. Бұл тарихи шығарманы Хорезмдік Өтеміс қажы бен Маулана Мұхаммад Дості жазған. Өтеміс қажы Сырдарияның төменгі ағысындағы Шайбанидтер билеушісі Илбарыс ханның тұсында сарай жазушысы болған.

«Шыңғыснамада» Шыңғыс хан жайлы дастан және Шыңғысхан ұрпақтары мен олардың билік еткен аймақтары туралы мәліметтер, кейбір әскери термин сөздерге түсініктемелер берілген [7, 241]. «Шыңғыснаманы» алғаш рет белгілі қазақстандық шығыстанушы В.П.Юдин 1967 жылы Өзбекстанның Ғылым Академиясының Шығыстану институтынан ташты, орыс тіліне аударып, шығармадағы тарихи мәтіндердің транскрипциясын жасады. Шығарманың жалғыз нұсқасы сақталған. Қолжазба толық болмаса да, В.П.Юдин осы шығарманың өзіндік ерекшеліктерін басқа жазба ескерткіштерден оқшау бағалаған.

XVII ғасырдың басында жазылған Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ф.Сыздықова «оның лексикасының түркі тілі бөлігінде қыпшақ тілі сөздері белгілі орын алды», – деп жазады [8]. Ал негізін қыпшақ тілі құрайтын Әбілғазының «Түркі Шежіресінде» көне түркі сөздерді едәуір орын алады. Оның басты себебі, сол кезеңде ұлт болмаса да, жеке халық болып жіктеле бастаған *өзбек, түрікмен, қазақ* тілдерінде көне түркі тіліндегі байырғы лексикалық қордың қолданыс аясының әлі де болса шектелмеуінде жатса керек.

«Түркі Шежіресі», «Жамиғат-Тауарих», «Шыңғыснама» және «Әділ сұлтан» эпикалық жыры лексикасының негізі қыпшақ тілі лексикасы болғандықтан, ол сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тілі сөздерімен бірдей тұлғада, бір мағынада келіп жататынын байқау қиын емес. Әсіресе, қазақ халқының ертедегі тұрмысына, салт-дәстүрлеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің шежірелердегі қолданылған түрі мен бүгінгі тіліміздегі тұлғасы да, мағынасы да аздаған фонологиялық өзгерістерді есепке алмағанда бірдей түсіп жатады.

Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің көпшілігінде өзге тілдік қабатты негізінен араб-парсы сөздері құрайды. Араб мәдениетінің ықпалы Орта Азияға тарай бастағаннан кейін алдымен шаруашылық, сауда-саттық арқылы араб сөздері жергілікті халықтардың тіліне ене бастады. Содан кейін ел арасында діни ұғымдарға байланысты әртүрлі кітаптар пайда болды. Тәжік, түрікмен, өзбек, қарақалшақ және қазақ даласында діни орталықтар мен медреселер салынып, ғылым салалары оқытыла басталды. Мұның үстіне мәдени, саяси қарым-қатынастар ұлғайды. Жергілікті халық өкілдерінен әртүрлі саладағы ғылым, мәдениет, әдебиет қайраткерлері шыға

бастады. Олардың көпшілігі өз шығармаларын араб тілінде жазды немесе араб сөздерін молынан қолданды.

Жазба ескерткіштердегі араб, парсы тілінен енген сөздерге келсек, олар түркі тілдеріне әртүрлі жолдар арқылы енді. Олардың негізгілері төмендегідей:

1. Түркі халықтарының көп жылдар бойы тәжік және парсы халықтарымен көршілес отырып, тікелей қарым-қатынас жасауы арқылы;

2. Жазба әдебиет үлгілері және әртүрлі мәдени байланыстар арқылы.

Көне дәуір ескерткіштері сияқты «Түркі Шежіресі» лексикасында да моңғол сөздері бар. «Шежіреде» әскери атақ-дәрежемен байланысты моңғол тілінің *нойон, нөкер, баһадүр, мерген* сөздері кездеседі, туыстық атауларға байланысты *әйке, ечке, отчин, аңда, чечен* сөздері ұшырайды [4]. Қадырғалидің «Жамиғат-Тауарихы» мен Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы» моңғол империясының тарихына арналғандықтан, моңғол сөздері көбінесе, әскери-әкімшілік, туыстық, дәреже атауларының термині ретінде қолданылады.

«Жамиғат-Тауарих», «Түркі Шежіресі», «Шыңғыснама» және «Әділ сұлтан» жырының лексикасын тақырыптық топтарға жіктеп қарастырсақ, олар әрине, өмірдің барлық салаларын қамтиды деуге болады. Дегенмен, солардың ішінде жиі кездесетіндері – *қауымдастық, әскери-әкімшілік* бөлініске, *атақ-дәрежеге, соғыс қимылдары* мен *туыстық қатынасқа* байланысты атаулар.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, оның басты себебі – екі шығарманың шежіре жанрында орындалып, Адам атадан бері қарайғы ел билеушілердің аты-жөні мен істеген істерін әсіресе, Шыңғыс хан тұқымынан тараған хандар мен сұлтандардың ел басқару ісін, соғыс-қимылдарын сипаттауға арналуында жатса керек. Әбілғазы өз шығармасында ата-баба тарихын адам баласы жаратылғаннан бастайды. Оның алғашқы кезеңін сөз еткенде бірыңғай кімнен кім туды, кімді орнына қалдырып, қанша патшалық құрды, кіммен соғысты деген сияқты нәрселерді баяндайды. Бұл кезеңдегі әлеуметтік топ *йұрт* «жұрт» түрінде аталады да, оның билеушісі *надшаһ* «патша» терминімен беріледі. Одан бері келе әлеуметтік топ атауларына *нәсіл, әулет, ұруқ, ру, тайпа, жамағат, ел, халық, уғлайат, мемлекет* сөздері қолданыла бастаған. Синонимдік қатарда жұмсалған *йұрт* сөзі қауымдастық атауларынан гөрі орналасқан жер, мекен мағынасында қолданылған.

Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» еңбегінде «ру, тайпа» мағынасында *қауым* сөзі қолданылыпты [9]. Ал бұл лексема «Түркі Шежіресінде» кездеспейді. Сондай-ақ, «Жамиғат-Тауарихта» *халық* сөзі көп кездеседі. «қарапайым халық» мағынасында да қазіргі тіліміздегідей *қара халық* сөзі қолданылған.

«Түркі Шежіресінде» лауазым, атақ-дәрежеге байланысты атаулардан кездесетіні *хан* сөзі. *Хан* атауы «ел, жұрт билеуші» мағынасында ертедегі Орхон-Енисей жазбаларынан бізге жеткен, *қабан* «ұлы билеуші» сөзінің

бірінші буынының қысқаруы арқылы жасалған сөз екені белгілі. Шежіреде *хан* сөзімен қатар *падшаһ* сөзі де синоним түрінде қолданылған. «Шыңғыснамада» *хан* сөзі жалқы есімдермен тіркесіп келетін титул ретінде қолданылған: *Сайын хан, Йочы хан*, т.б. «Түркі Шежіресінің» Демезон нұсқасында *қаан* түрінде кездеседі. *Падшаһ* – парсы сөзі, «Жамиғат-Тауарихта» «билеуші» мағынасында кеңінен қолданылған.

«Жамиғат-Тауарихта» *сұлтан* сөзі жалқы есімдермен келетін титул ретінде қолданылғанда тек қазақ хандарының өкілдеріне қатысты айтылған: *Жәнібек сұлтан, Келімберді сұлтан* және т.б.

Ортағасырлық тарихи жазба ескерткіштерінің ішінде Қадырғалидің «Жамиғат-Тауарих» атты туындысының ерекшелігі – мұндағы әскери жүйеге байланысты сөздердің көбі моңғол сөздері болып келеді. Әбілғазының «Түркі Шежіресінде» туыстыққа байланысты атаулардың негізі: а) көне түркілік, ә) түркі және б) моңғол тілдеріне ортақ сөздер, ал туыстыққа байланысты атауларда: а) көне түркілік сөздермен бірге, ә) моңғол сөздері қолданылған. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» туыстыққа байланысты атаулардың негізін көне түркілік, түркі және моңғол тілдеріне ортақ сөздер құрайды. «Түркі Шежіресінде» кездесетін бірсыпыра көне түркі тілі сөздері мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған, қазіргі қазақ тілінде басқа мағынада қолданылады.

Қазіргі әдеби тілімізде «қарындас» сөзі ер адам тарапынан өзінен жасы кіші қыз балаға айтылады, ал «Түркі Шежіресінде» *қарындаш* сөзі «ағайын, тума, бірге туған бауыр» деген, бұдан кең мағынада қолданылған [4, 64]. «Жамиғат-Тауарихта» *қарындаш* сөзі *туғма* сөзімен қатар қолданылып, әрі «туысқан», әрі «қарындас» мағынасын береді [8, 166]. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында туыстыққа байланысты атаулардан үшеуі ғана кездеседі: *ана, қайын ана, қыз* [6, 50]. «Шыңғыснамада» *қарындаш* сөзі «жалпы туысқан, ағайын» мағынасында қолданылған [7, 128]. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» туыстыққа байланысты атаулардың негізін көне түркілік, түркі және моңғол тілдеріне ортақ *нәбәрә, оғлының оғлы* «немере», *қарындаш* «ағайын, туысқан», *ұғыл, әулад* «ұл», *ата* «әке», *ана* «шеше», *зәғифә* «әйел», *қыз* «қыз», *аға* «аға» т.б. сөздер құрайды.

Аталған жазба ескерткіштер тілінің лексикалық негізін қыпшақ тобына жататын түркі сөздері құрайды. Кейбір тіркестер беретін мағыналары мен жұмсалатын орындарына қарай қазіргі қазақ тілімен бірдей түседі. Бұл ретте әсіресе, сөздер мен тұлғалы тұрақты тіркестерінің қазіргі қазақ тіліндегі бірдейлігі өте-мөте көзге түседі. Олардың бірқатары бұл күнде сол мағынада тек қазақ тілінде жұмсалатындығы – жазба ескерткіштер тілін қазақ тіліне жақындататын, яғни оны қазақтың ескі жазба тілі деп танытатын белгілердің бірі деп есептейміз.

Өмірбаев Е.Ж. XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер...

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы, 1993.
2. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы, 1996.
3. Энциклопедия. Қазақ тілі. –Алматы, 1998.
4. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі. –Алматы, 2001.
5. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның Жылнамалар Жинағы. –Алматы, 1991.
6. Исин А.И. Әділ сұлтан эпикалық жыры. –Алматы, 2001.
7. Утемиш-хаджи Чингизнаме. –Алматы, 1992.
8. Сыздықова Р. Г. Язык Жами'ат-Тауарих Жалайри. –Алма-Ата, 1989.

REZUME

E.J.OMIRBAEV (Turkistan)

LANGUAGE INVESTIGATIONS OF THE HAND SCRIPT MONUMENT IN THE 15TH AND 17TH CENTURIES

This article deals with the problems of hand script monument investigations which were written in the district of Desht-i Kypchak, in the 15th and 17th centuries.